

Рябов С. Г.

МІРКУВАННЯ ПРО ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В КОНТЕКСТІ ДИЛЕМИ ПРИВАТНОГО ТА ДЕРЖАВНОГО

У полемічній манері розглянуто один з поширених у вітчизняній політичній думці підходів до розуміння громадянського суспільства, оцінено «класичне» та «ліберальне» його розуміння, показано, що його альтернативність відносно держави має доволі специфічний характер.

Кожна історична епоха має свої, властиві їй ключові поняття, наріжні світоглядні ідеї, що надихають сучасників на суспільні перетворення, слугують гаслами й символами часу. Наприклад, доба буржуазних революцій характеризується культивуванням ідеалів свободи, рівності й братерства людей. У ХХ ст. досить поширеною у світі була ідея комунізму. Серед ідей, що захоплювали людство, слід згадати «права людини», «новий світовий порядок», «захист довкілля», «колективну безпеку», «об'єднану Європу», «глобалізацію» тощо.

Суспільні трансформації, які вже півтора десятиліття відбуваються у посткомуністичних країнах, супроводжуються широким зверненням до концепту «громадянське суспільство». Дещо призабута у попередні часи, ця ідея знову набула широкої популярності - за її допомогою намагаються дати відповідь на всі питання, розв'язати геть усі вітчизняні проблеми. Лунають заклики до якнайшвидшої побудови громадянського суспільства, пропозиції вважати його найпершим завданням держави. Розпочато численні проекти, спрямовані на сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні, засновано інститут громадянського суспільства, проводяться конференції й семінари. Знаходяться навіть ентузіасти, які наполягають на необхідності ухвалити закон про громадянське суспільство і беруться за його написання.

Між тим трапляються й такі трударі академічної ниви, що, посилаючись на зарубіжних науковців, норвлять довести непотрібність і навіть шкідливість громадянського суспільства для України. А від пересічних громадян часом можна

почути: «Нам нав'язують це громадянське суспільство...»

Усе це - і заповзятливість подвижників громадянського суспільства з їхніми наріканнями на те, що, мовляв, надто спроквола воно в нас зростає, і стурбованість тих, хто пнеться забезпечити державу від нього - зусібч свідчить про поширене неприйнятно поверхове розуміння відповідного концепту, ставлення до нього як до минушого захоплення, подібного до гасла штамп, закликання, яке виголошують замість того, щоб розв'язувати наявні проблеми. Часто з громадянського суспільства ліплять таку собі чергову утопію, втілення суспільної досконалості, образ нового світлого майбутнього. Ідея громадянського суспільства на вітчизняних теренах має перспективу бути забалаканою, перетвореною на безплідний трюїзм, на ще одне свідчення невмирущості революційної звички підмінити дію гаслом, думку - кліше. Не надто переймаючись коректним тлумаченням феномену громадянського суспільства, можна цілком задовольнитися парою-трійкою простецьких формул. Наприклад: громадянське суспільство, це: а) суспільство справжніх, досконалих громадян (далі - перелік ознак такої досконалості), основу якого становить «середній клас»; б) множина громадських організацій, що діють незалежно від уряду.

Відповідне рівневі нашого знання про світ осмислення громадянського суспільства, побудова дефініції, яка відображала б усі властиві йому ознаки, а особливо протиріччя, залишається важливим завданням суспільно-політичної науки, предметом шукань і дискусій теоретиків. Саме тому доречним видається вибір у якості предмета

такої дискусії праці Миколи Рябчука «Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і "розбудова держави"»¹. Критичний огляд головних ідей доробку, безперечно, сприятиме подальшому осягненню феномену громадянського суспільства, популяризації коректного, адекватного його розуміння.

Книгу складають публіцистичні виступи автора у часописах, наукових збірках та на конференціях, присвячених проблемам політичного розвитку України впродовж дев'яностих років ХХ ст. Називаючи ідею громадянського суспільства ключем до багатьох наших проблем, центральним суспільствознавчим концептом, що стосується соціальних умов здійснення демократії, подолання «гримас етатизму», Микола Рябчук здійснює детальний перегляд публіцистичних виступів і наукових пошуків до цього питання, пропонує власні міркування щодо визначення поняття та його практичної реалізації. Автор переконливо показує, що громадянське суспільство - складне й суперечливе суспільне явище, яке марно намагатися вичерпно визначити за допомоги лише однієї-двох ознак. Обмежене його розуміння, звичка обходитись спрощеними, звольгаризованими дефініціями буває однією з причин перекручень, помилок у практичній політиці та розчарувань щодо однієї з її засадничих ідей.

Взяти хоча б згадувану тавтологічну дефініцію громадянського суспільства як суспільства громадян. З неї виводять утопічний і абстрактно-порожній образ його членів - таких собі свідомих і відповідальних, самовідданих і непохитно спрямованих у осяйне майбутнє патріотів, готових жертвувати особистим благом заради держави. Але де ті критерії, за якими оцінюватимуть людей на відповідність громадянському суспільству і право «перебувати» в ньому, та й хто має судити, давати чи ні «перепустку» у таке суспільство? Знову ж таки, куди дівати решту, «неідеальних»?

Автор «Дилем» наголошує, що у повсякденному вжитку термін «громадянське суспільство» часто розуміють як «розгалужену мережу незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, створених самими громадянами для виявлення й здійснення різноманітних громадських ініціатив, задоволення своїх суспільних потреб та обстоювання своїх колективних інтересів» [10], як «саморегульовану систему недержавних інституцій, через які громадяни реалізу-

ють свої громадські інтереси» [144]. Однак тут теж виникають запитання. Зокрема, яким має бути статус таких організацій? Професійні юристи, теоретики законодавства в Україні й досі з'ясовують, чи можна вважати складовими громадянського суспільства організації, що не зареєстровані у Мін'юсті, чи є вони суб'єктами суспільно-політичного життя взагалі. А коли вони формально й зареєстровані, мають печатку і банківський рахунок, але налічують два-три члени у своєму складі і займаються тим, що «прокручують» гроші у проектах, чи є це громадянським суспільством?

Громадянське суспільство часто визначають через протиставлення його державі, урядовим структурам, офіційній царині суспільного життя. Непересічне значення концепту при цьому вбачають у ліберальній констатації обмеженості державної влади, запереченні її всеосяжності й усеохопності, властивих їй формалізму, ієрархічній субординації, централізації й директивних наказів - того, що називають етатизмом. Громадянське суспільство - це певний спосіб життя людей, коли воно є неказеним, цивільним («штатським»), протікає без офіційної регламентації уряду.

Влучно називаючи громадянське суспільство «інституціалізацією суспільного виклику всевладній державі», Микола Рябчук наголошує, що таке, сучасне його розуміння є протилежним до «класичного», представленого у вченнях Аристотеля й Гегеля, коли громадянське та державне (політичне) начала не були розрізнені, а, навпаки, сприймалися як тотожні одне одному. Але чому стала можливою така нерозділеність? Чи не є це усього лише епістемологічним непорозумінням, чи не помилялися мудреці? Або, може, категорії політичної науки є настільки неусталеними, що бувають можливими відмінні й навіть протилежні тлумачення одних і тих самих явищ і залежностей у різні історичні епохи?

Навіть зважаючи на те, що кожна доба по своєму розставляє акценти у сприйнятті сучасниками тих чи тих явищ і концепцій, самий факт «класичного» розуміння громадянського суспільства (не відокремленого від держави), його антитетичність щодо розуміння «ліберального», мають прихилити до думки про можливість і необхідність пояснювати громадянське суспільство не лише в термінах громадянина чи держави, а й у термінах порядку, влаштування й дотримання суспільної цілісності. Якщо серед форм такої

¹ Рябчук М, Дилеми українського Фауста. Громадянське

спільство і «розбудова держави».- К.: Критика, 2000.- 271 с

цілісності визнати головними державну, громадську та родинну («традиційну»), отримуємо підстави вслід за Миколою Рябчуком зробити доволі продуктивний висновок про те, що громадянське суспільство є сферою медіації, посередництва між приватною особою (родиною) та державою [12]. Цю думку висловлено якимось мимохідь, між тим вона заслуговує на більшу увагу, бо дає ключ для глибшого розуміння ества громадянського суспільства, його зв'язку з державою та способів існування.

Громадянське суспільство - це не стан досконалості спільноти, а один із її станів поряд з державним та «традиційним», спосіб упорядкування й існування соціуму, тісно взаємопов'язаний з іншими двома. Повнота реалізації сутності кожної з них визначає міру досконалості цілісного буття суспільства.

Суттєвим для «традиційного» суспільства є улаштування спільноти за ознакою походження індивідів, їх кровно-родинної приналежності, з чого випливає й чим визначається місце особистості в даній соціальній системі, її роль і функції, характер і спосіб підпорядкування іншим людям та встановленим нормам. Ознаками цього способу суспільного єднання є патерналізм і закритість для інновацій як ззовні, так і зсередини, клановість, ієрархічність, централізованість. Іншою важливою ознакою є те, що порядок, норми й правила взаємодії людей між собою встановлюються й існують подібно до традицій - спонтанно, без зацікавленої участі людей, як вираження вищої волі, що має бути неухильно дотримана. «Традиційні» (родові) суспільства були історично первісною формою соціальної організації, однак така парадигма людського співжиття не втрачає своєї значущості й понині, оскільки вартості родинного життя залишаються неминуще важливими в житті людини.

Історично громадянське суспільство виникло внаслідок формування специфічного стилю взаємозв'язку і взаємодії особистостей, між якими відсутня трайбалістична залежність, натомість їх споріднює прагнення до здійснення спільних, публічних інтересів. Це такий різновид солідарності, за якого спільні справи й рішення постають предметом дискурсу, результатом спільних, свідомих, цілеспрямованих раціонально обґрунтованих, креативних зусиль, коли ієрархія й залежність між індивідами існує не як понадлюдська данність, а встановлюється ними ж самими. Легітимність чинного порядку, ладу, імперативність відповідних йому правил і норм обумовлюються вже не їх ритуально-обрядовою сакральністю, а конвенційною природою та визнанням

усіма. Саме це - здатність людей, які не є родичами, нічим не зобов'язані один одному за своїм походженням, є вільними й рівноправними, гуртуватися, жити громадою, встановлювати стосунки солідарності й відповідальної співпраці, підпорядковуватися настановам, що є результатом домовленостей, спільно розв'язувати проблеми спільного життя - і породжує цивільне, громадянське життя, життя громадою.

«Традиційні», закриті та публічні (відкриті й дискурсивні) форми суспільного життя не становлять альтернативу одне одному, вони своєрідним чином співіснують в кожному культурно-історичному просторі. Наприклад, в античній Греції причетними до публічного (полісного) життя були глави сімей, які, власне, й вважалися громадянами; в самих же родинних життя будувалося на традиційних засадах.

«Класичне» розуміння громадянського суспільства могло походити з того, що тривалий час до царини «громадянського», «цивільного» відносили все, що перебувало поза межами «традиційних» форм улаштування суспільного життя. Через це за античних демократій до громадянського суспільства, вважалось, належить держава, а за середньовіччя - все, що не підлягає клерикальній регламентації. До того ж держава певний час не мала тих ознак формалізму й бюрократизму, що стали її атрибутами у подальшому, не була апаратом професійного публічного адміністрування. Формалізація й юридична кодифікація громадського життя, його підпорядкування офіційному урядуванню, що розпочинається у Стародавньому Римі й призводить до розвитку і зміцнення державно-бюрократичних його складових, формування держави як апарату професійного публічного адміністрування, відчуження розв'язання спільних проблем, публічних справ від власне «публіки». Постає вид діяльності, антагоністичний щодо цивільного начала - професійне урядування, адміністрування, яке спирається на казенне застосування влади, формальне управління життям громад.

Отже, «ліберальне» розуміння ідеї громадянського суспільства означає вимогу встановити розумну межу втручання держави, бюрократії в життя людей, зупинити етатистську експансію, упорядкувати й регламентувати відносини між інститутами урядування та громадянами. Передумовами, а разом з тим і суттєвими ознаками громадянського суспільства тут є ринкова економіка з властивою їй багатоманітністю форм власності й відкритою конкуренцією, структурованість суспільства, виокремленість різних груп і верств у ньому, відповідна множинність неза-

лежних асоціацій індивідів, політичних сил і партій, недирижовано формована громадська думка і, найголовніше, вільна особистість з розвинутих почуттям власної гідності й цінуванням приватності особистого життя. Громадянське суспільство - це таке існування людини, коли вона має перед собою державу, дотримується її настанов, але все ж не допускає того, щоб держава й її структури цілком поглинули її особистість і життя, завжди зберігає й цінує компонент приватного у ставленні до подій чи у їх здійсненні.

Отож зазначена Миколою Рябчуком антитеза «класичного» та «ліберального» розуміння феномену громадянського суспільства може бути розв'язана, якщо під цим поняттям розуміти один із способів соціальної організації поряд з такими як «традиційні» та державно-організовані стани суспільства. Громадянське суспільство - це здатність людей до спонтанної солідарності, до співіснування громадою, готовність і вміння встановлювати й дотримуватися певного порядку самостійно, суверенно, самодостатньо, без застосування до них імперативів традиційного суспільства (звичаєве право) чи директивного впливу держави (закони, карально-репресивний апарат, формально-бюрократичні приписи тощо). «Громадянське» (*civil*) означає порядок, що є соціальним артефактом - конвенційним улаштуванням і регулюванням відносин між людьми за допомоги норм, установлених самими ж людьми. Громадянське, цивільне життя - «громадянське суспільство» - формується як заперечення закритості й немобільності «традиційно»-родинного життя, з одного боку, та формально-казенної офіційності державного функціонування, бюрократичному адмініструванню з іншого.

Громадянське суспільство слід визначати не просто як сукупність досконалих особистостей, а як суспільство громад. Важливим, визначальним проявом громадянського суспільства, його атрибутом назвемо комунітаризм (а не лише організації чи асоціації) - схильність і здатність людей до інтеграції у громаду, вміння разом розв'язувати спільні проблеми. У цьому відношенні видається полемічним твердження Миколи Рябчука про те, що громадянське суспільство буває можливим лише у місті. Принаймні у наш час сумнів у виключно урбаністичній природі громадянського суспільства породжує хоча б те, що нинішні «городяни» можуть за багато років так і не познайомитися із сусідами по під'їзду, не кажучи вже про те, щоб згуртуватися для якихось спільних дій чи вимог. Натомість сільські жителі (навіть коли вони переїздять жити до

міста) завдяки відчутному впливу парадигм общинності зберігають схильність до самодіяльного згуртування і спільної дії (або принаймні думки). Адже громадянське суспільство - це ще й те, що називають *local communities*. Це неформальне соціальне партнерство, механізм урівноваження існуючих інтересів. Різні громади, союзи (підприємців, найманих робітників тощо), органи квартального самоврядування, спілки споживачів та багато інших структур покликані забезпечувати дотримання цивілізованих відносин між усіма учасниками суспільного життя, пом'якшувати конфліктність окремих устремлень.

Розуміння громадянського суспільства як однієї з форм суспільної організації дає своєрідне бачення співвідношення цих форм між собою та способів здійснення сутності самого громадянського суспільства. Кожна з цих форм («традиційна», громадянська та державна) має як достоїнства, так і вади, і чи не найголовнішою цінністю кожної є те, що вони доповнюють і урівноважують одна одну. Разом вони складають цілісне життя суспільства, в якому присутні цінності родинної спорідненості, відкритість, свобода ініціативи й самореалізації у громадянському просторі, упорядкованість і законovidповідність, забезпечувані функціонуванням держави.

Держава має бути відповідальною за дотримання порядку й стабільності, протидію відцентровим силам, що загрожують соціальній цілісності і які присутні у додержавному чи позадержавному станах, коли люди схильні керуватися лише власними інтересами й уявленнями про належне, політичною доцільністю замість права. У світі (навіть у ліберальній його частині) шириться визнання того, що цілковите домінування приватної власності й вільної конкуренції призводить до надмірної соціально-економічної поляризації населення, до загострення соціальних конфліктів. А це породжує висновок про те, що найбільш ефективно подолати соціальні проблеми й антагонізми можна засобами саме державного впливу на економіку, про допустимість активної регулюючої ролі держави, потребу у політиці соціальних послуг і гарантій, підтримання належного рівня економічного розвитку шляхом, приміром, збільшення державних видатків, політики протекціонізму чи регулювання податків.

До того ж доводиться зважати й на те, що спонтанна солідарність (громадянське суспільство) може бути пов'язана і з «тіньовими» формами суспільної взаємодії, набувати нелегітимного, кримінального смислу, коли, буває, спільні

цілі неурядових угруповань досягають руйнуванням хмарочосів за допомоги викрадених літаків...

Сучасній західній політології, політичній свідомості й світовій політичній практиці у ставленні до проблеми «державна - суспільство» властива тенденція поступового витіснення антиетатистських теорій, що становили основу традиційної ліберальної свідомості, концепціями посилення регулюючої ролі держави як гаранта демократії й прав людини, інструмента соціально-економічних перетворень. Саме від держав та урядів сьогодні передусім чекають розв'язання таких нагальних проблем людства, як припинення гонки озброєнь, забезпечення миру й співробітництва, подолання розриву між індустріально розвинутими країнами та країнами, що розвиваються, охорона навколишнього середовища, сировинна, енергетична, продовольча проблеми, боротьба з тероризмом і поширенням наркотиків. Держава має бути відповідальною за розвиток соціальної кооперації, за дотримання порядку, збереження умов господарювання, протидію силам, що загрожують соціальній цілісності й спрямовані на руйнування «соціальної солідарності».

Разом з тим, через те, що держава, влада завжди тяжіє до абсолюту, суспільство потребує, щоб існували важелі «противаг» щодо неї. Соціальні групи й асоціації, професійні об'єднання й корпорації, організації, що репрезентують різні групи інтересів, політичні партії тощо спроможні обмежувати владу держави, зупиняти її експансію. Громадянське суспільство є запорукою «стримування» держави, важливою складовою поділу влади поряд з її «гілками».

Демократичний потенціал громадянського суспільства обумовлюється тим, що воно здатне забезпечувати контроль і стримування влади. З-поміж різних, безумовно важливих аспектів громадянського суспільства найсуттєвішим для утвердження демократії Микола Рябчук називає «здатність людей узгодженими й осмисленими діями впливати на уряд», зберігаючи при цьому цілеспрямованість, злагодженість і законовідповідність [10].

Альтернативність ознак і цінностей держави та громадянського суспільства аж ніяк не означає їх взаємовиключної антагоністичності, а, навпаки, зумовлює їхню потребу одне в одному. Без держави неможливе громадянське суспільство, без громадянського суспільства неможлива повноцінна правова держава. Вони - немов дві органічні складові збалансованої соціальної цілісності, нерозривні сфери суспільного буття, перебувають одночасно у зв'язку та опозиції,

неначе своєрідні спаринг-партнери доповнюють і стримують одне одного. Порушення балансу між державою та громадянським суспільством призводить або до політики етатизму, або до некерованої й руйнівної аномії.

Понад те, атрибутивною ознакою громадянського суспільства слід вважати саме ті форми спонтанної, самоорганізованої суспільної солідарності, які передбачають і потребують існування протилежних їм чинників порядку формально-імперативного стибу, чим, власне, є держава.

Саме характером взаємодії держави з її візаві - громадянським суспільством - визначається тип існуючого політичного режиму: тоталітарний, авторитарний чи демократичний.

Які ж шляхи формування громадянського суспільства? У цьому, сказати б, делікатному питанні вкрай важливо оминати крайнощі креативістської претензії на будівництво громадянського суспільства, з одного боку, та пасивного, споглядацького очікування, коли ж нарешті воно зіпнеться саме собою, з другого. Чи вдалося це зробити автору «Дилем українського Фауста»? Певною мірою так. У книзі справедливо наголошується, що, незважаючи на впливову, а часом і визначальну роль державної влади у житті людей, вона усе ж не будує громадянське суспільство, як до того закликають деякі з наших політиків. «Громадянське суспільство створюється не державою, а самими громадянами, тобто виростає «знизу», в процесі тривалої еволюції (хоча, зрозуміло, держава певним чином регламентує діяльність інституцій громадянського суспільства, підтримуючи їхній розвиток або гальмуючи - аж до їх цілковитого знищення, «одержавлення» в тоталітаризмі; і, навпаки - громадянське суспільство певним чином впливає на державу, визначає її характер)» [144]. Громадянське суспільство не запроваджують законом, воно виникає, формується спонтанно у суспільній історії мірою суверенізації життя особистостей та громад.

Разом з тим, зазначаючи, що на початку дев'яностих років ХХ ст. громадянське суспільство розуміли тільки як заперечення радянсько-комуністичного етатизму, Микола Рябчук стверджує, що сама лише відмова від етатизму автоматично не призводить до утвердження громадянського суспільства, якщо зберігаються стосунки васально-клієнтельної, властивої феодалізму залежності. Замало лише проголосити кінець тоталітаризму та відродження громадянського суспільства. Аби воно дійсно відроджувалося, потрібні певні передумови, створення яких може бути предметом креативних зусиль.

Чи не найпершою з цих передумов, «основою громадянського суспільства є політично й економічно вільний громадянин, свідомий своїх громадських інтересів» [145]. Формування такого громадянина, поширення громадянського досвіду, «утвердження самодіяльного, економічно незалежного від держави і невідкладного її примхам громадянина» [16-17] є можливим, прийнятним і, понад те, актуальним в Україні способом цілеспрямованого конструктивного впливу на громадянське суспільство.

Але цим думкам автора суперечать інші його міркування про те, що громадянське суспільство може постати в Україні в процесі вимушених переговорів і компромісів, що для цього мають бути втілені відповідні стратегії [27]. Даруйте, але про переговори й компроміси кого з ким ідеться? Чи не припускає автор, що десь існують якісь відповідальні деміурги, котрі одні тільки й заклопотані тим, як їм створити громадянське суспільство, а всі інші є будівельним матеріалом або невігласами й ворогами такого правильного й світлого проекту? Чого варті хоча б такі твердження: «Нечіткі і непослідовні спроби українських націонал-демократів поширити сферу громадянського суспільства на національно індиферентну частину населення (переважно міських русофобів, але також і сільських українофобів) не увінчалися поки що успіхом...» [23]. «Як поширити громадянське суспільство на, сказати б, національно індиферентну частину населення (йдеться не лише про мешканців російськомовних міст, а й про українське село, що перебуває ще на феодальному, «донаціональному» рівні етнічної самосвідомості)» [146].

Виглядають суперечливими також наступні міркування. Визнаючи суттєвими ознаками громадянського суспільства його плюралістичність, соціальну структурованість і диференційованість, розмаїту множинність укладів життя людей, якісну різноманітність громад і, відповідно, інтересів та пріоритетів, Микола Рябчук разом з цим заявляє, що одна з груп українського населення - русифіковані українці, які складають близько третини усього населення, істотно відрізняючись від власне росіян та від україномовних українців, - «суттєво ускладнює процеси державо-націєтворення», становить загрозу для української незалежності [21].

Політологічний, на відміну від, скажімо, соціологічного, смисл концепції громадянського суспільства полягає у визнанні того, що диференціація й структуризація суспільства, розрізнення верств за суттєвими ознаками їхнього буття в остаточному підсумку є засадою суспільно-

політичної стабільності. Інша річ, що формування такого стану, самоідентифікація верств, формування властивих їм корпоративних інтересів містять потужні чинники соціальної напруженості й конфліктогенних ситуацій у суспільстві.

Конфліктність тут може виражатися й у діагностованій соціологами амбівалентності, властивій, мовляв, українській масовій свідомості. Але ж ця амбівалентність може бути витлумачена не лише як джерело «соціально-психологічної дезорієнтації й суспільної неврастенії», причиною «непослідовності розвитку демократичних процесів» [137]. Адже вона може бути й світоглядною передумовою збалансованості розмаїтих складових суспільства, всебічності, не догматичності стилю життя. Тим більше, сам автор наголошує, що прогрес громадянського суспільства має втілюватися у розвитку громад, реабілітації конфлікту як «природного способу існування соціуму» [25], формуванні культури конструктивної незгоди.

Суттєвою передумовою розвою громадянського суспільства в Україні має бути легалізація й реабілітація приватного начала в житті людей. Ідеться не про саму лише приватну власність на майно, а, насамперед, про визнання за індивідами права на недирективне мислення і вільний вибір (у соціально-прийнятних межах, зрозуміло) їхнього життєвого шляху, шанування недоторканності особистого життя й пріоритетів - про все те, що в англосаксонській культурі позначається поняттям «*privacy*». Власність при цьому постає лише умовою й гарантом поширення «приватного» стилю політичного, громадянського життя. Весь пострадянський досвід засвідчує марність пошуків найбільш досконалої й єдино справедливої схеми приватизації, роздержавлення власності, що вже казати про нездоланну схильність до зловживань тих, хто ці процеси визначає й здійснює. Напевне, домінантним у філософії приватизації в Україні мало б бути не фарисейське прагнення перерозподілити «порівну» все добро в державі, а формування елементарної культури приватності особистого життя як суттєвої засади структурованого громадянського суспільства.

Іншими чинниками формування громадянського суспільства й властивих йому ознак диференційованості, приватності та свободи є вільні й альтернативні політичні вибори, незалежні засоби масової інформації (як виразники інтересів громад), політичні партії, що репрезентують окремі, групові інтереси на державному рівні. Зайве говорити, що в нашій країні у цих питаннях і досі залишаються численні проблеми. Однак ситуа-

дія не безнадійна, вважає автор. «Україна, схоже, потрапила в зачароване коло: повнокровне громадянське суспільство й модерна нація не можуть тут сформуватися без усунення від влади посткомуністичної олігархії; а усунути цю олігархію від влади практично неможливо без достатньо зрілого громадянського суспільства й розвиненої національної самосвідомості. І все ж..., це порочне коло може і мусить бути поступово розірване. Десятки дрібних, часом невидимих чи непомітних змін у суспільстві - в освіті, культурі, засобах масової інформації, громадських організаціях, у загальній системі цінностей і характері поведінки - дають певні підстави для поміркованого оптимізму» [26].

Своєю книгою Микола Рябчук підводить читача до оптимістичного висновку про те, що доля громадянського суспільства залежить від самого суспільства, не від урядів, політичних партій чи громадських діячів, а від пересічних громадян, від їхнього ставлення до себе, до інших, до порядку. «Маємо, власне, той уряд і той парламент, яких заслуговуємо, а тому, хоч би скільки ми їх змінювали, переобирали й «імпічментували», істотним чином їхню якість ми не змінимо, не змінивши спершу якості самого суспільства» [116].

У такому висновку звучить віра у життєву силу цього суспільства, у нездоланну здатність соціального ества проростати попри всі політичні чортополохи. «...Лише той народ, те суспільство, котре здатне побачити свого головного супротивника не десь за океаном чи за найближчим прикордонним стовпом, а передусім - у собі самому, своїй інертності, стереотипах мислення й поведінки, - може вважатися справді зрілим і сподіватися на краще майбутнє» [70].

Очевидно, що важливим завданням у розвитку громадянського суспільства має бути піднесення демократичної культури, поширення і вкорінення серед людей цінностей відкритого суспільства, знань про права й державний устрій, вмінь відповідно діяти. Без сумніву, книга Миколи Рябчука прислужиться цьому, як і вся дискусія на теми громадянського суспільства. Викладені в ній думки, безперечно, сприятимуть поглибленню наукового дискурсу з цього приводу. Книга є добрим стимулом для роздумів, приводом для зацікавленого читача долучитися до міркувань про сутність громадянського суспільства, його роль, функції, місію, до дискусій з проблем і перспектив його розвитку в Україні.

S. Ryabov

THOUGHTS ON CIVIL SOCIETY IN CONTEXT OF PRIVATE VS STATE

In polemic manner the one of the prevalent approach to the concept of Civil Society is being discussed. Its «classical» and «liberal» interpretations are evaluated. The idea that opposition between civil society and state has very specific character is pointed.